

HET NEDERLANDSE PARTIJSTELSEL IN HET LICHT VAN ALGEMENE MODELLEN

H. Daalder¹

inleiding

In de ontwikkeling van het Nederlandse partijstelsel sinds de Tweede Wereldoorlog kan men drie fasen onderscheiden: (1) een periode van 1945 tot ongeveer 1965, waarin het herstel van de partijverhoudingen zijn beslag kreeg, en de voornaamste systeempartijen een tamelijk stabiele steun van de kiezers verwierven; (2) een periode van ongeveer 1966 tot 1977 waarin het aantal wisselende kiezers sterk toenam en door de afkalving van bestaande en de opkomst van van tal van nieuwe partijen het partijstelsel aan een duidelijke fragmentering ten prooi leek; en (3) een periode waarin de grote systeempartijen hun macht weer deden gelden, zoals vooral bleek in de verkiezingen van 1977 en 1986.

Vraag is in hoeverre deze ontwikkelingen verklaard kunnen worden aan de hand van algemene modellen die in vergelijkend onderzoek van Europese politiek gebruikelijk zijn.

het consociationele model: opkomst en ondergang

Met name door de invloed van het werk van Arend Lijphart wordt Nederland internationaal gezien als prototype van het *consociational democracy*-model.¹ De vier belangrijkste kenmerken van dat model zijn door Lijphart in 1985 als volgt geformuleerd:

"(1) executive power-sharing among the representatives of all

¹ Deze bijdrage is een deel van een langere analyse van het Nederlandse partijstelsel verschenen onder de titel "The Dutch Party System: From Segmentation to Polarization - and Then?" in: H. Daalder (red.), *Party Systems in Denmark, Austria, Switzerland, The Netherlands and Belgium*. (London: Frances Pinter, 1987), blz. 193-284. De blz. 259-273 hiervan zijn uit het Engels vertaald door A.P.M. Lucardie en vervolgens hier en daar bewerkt door de auteur.

significant groups; (2) a high degree of internal autonomy for groups that wish to have it; (3) proportional representation and proportional allocation of civil service positions and public funds; and (4) a minority veto on the most vital issues."²

Lijphart beschouwt de periode 1917-67 als de bloeitijd van het consociationalisme in Nederland. Hij tekent daarbij wel aan dat zelfs in die tijd niet altijd aan alle kenmerken van het model voldaan werd: zo werden nimmer kabinetten gevormd waarin alle systeempartijen tegelijkertijd zitting hadden (al kwamen tussen 1948 en 1958 onder minister-president Drees wel een aantal zgn. 'brede basiskabinetten' tot stand gevormd). Lijphart signaleert ook een aantal verschillen tussen de ideologische blokken: zo vormden met name de liberalen veeleer een restgroep dan een sterk georganiseerde zuil.

Lijphart bracht een verfijning aan in de typologie van democratische politieke systemen. Aan het al eerder door anderen gemaakte onderscheid tussen centripetale en centrifugale democratieën voegde hij twee typen toe: zowel zijn eigen 'consociationele democratie' (in zijn Nederlandse publicaties gewoonlijk 'pacificatiedemocratie' genoemd), gekenmerkt door een gefragmenteerde politieke cultuur met een sterke samenwerking tussen elites) en de 'gedepolitiseerde democratie' of 'kartel-democratie' (waarin elitekartels blijven bestaan, maar de oude sociale scheidslijnen vervagen en aan betekenis verliezen).

Lijphart's typologie rust in feite op twee variabelen, aan de ene kant het onderscheid tussen gefragmenteerde en homogene politieke culturen, aan de andere kant het onderscheid tussen samenwerkende of concurrerende elites. Aan de hand van deze typologie spreekt Lijphart als verwachting uit dat het Nederlandse stelsel Nederland zich van een consociationele democratie eerder zal ontwikkelen naar een 'gedepolitiseerde democratie' dan tot een 'centripetaal (middelpuntzoekend) systeem' (waarin competitie tussen elites samengaat met een homogene politieke cultuur). Een ontwikkeling in deze laatste richting zou immers een *gelijktijdige* verandering veronderstellen langs beide dimensies, zowel van samenwerking naar concurrentie van elites als van bovenal heterogene naar een duidelijk homogene politieke cultuur. De onrust aan het eind van de jaren zestig verklaart Lijphart onder meer uit het niet-synchroon verlopen van multivariabele ontzuilingsprocessen.³

Aangezien dit artikel slechts over het partijstelsel handelt zou het hier te ver voeren de geldigheid van Lijphart's stellingen voor de Nederlandse casus in hun totaliteit te bespreken. Ik volsta met enkele kritische kanttekeningen en verwijs voorts naar de terzake bestaande literatuur.⁴ Het *consociational democracy*-model besteedt onvoldoende aandacht aan de lange tijdsspanne waarin het Nederlandse verzuilingsstelsel zich ontwikkelde.⁵ Het model neigt tot een zeker determinisme,

alsof de verzuiling in Nederland een onvermijdelijke ontwikkeling was. Lijpharts behandeling van de onderscheiden blijft als geheel te mechanisch. Hij doet onvoldoende recht zowel aan de verschillen als de geschillen die tussen de blokken bestonden. Het 'blokkenbeeld' werpt onvoldoende licht op de mate waarin verschillende strijdpunten voor elk van de blokken al dan niet relevant zijn en besteedt te weinig aandacht aan de aanwezigheid van verschillende dimensies in het systeem. Lijpharts model houdt daarom te weinig rekening met krachten die de segmentatie op elite-niveau tegengingen, met de rol van 'cross-cutting cleavages', en met de meer diffuse politieke cultuur die op massa-niveau bestond. De strakke modellering veronachtzaamt ook het feit dat het beginsel van een *consociational democracy* niet op alle niveaus in gelijke mate toegepast werd. Het gaf een beter beeld van sociale realiteiten (bijvoorbeeld de evenredige toedeling van middelen aan maatschappelijke organisaties op ideologische grondslag) dan van de meer direct politieke instituties zoals het kabinet, het ambtenarenapparaat, de strijdkrachten en de rechterlijke macht die niet werkelijk verzuild raakten.

Het *consociational democracy*-model tenslotte beweegt zich ietwat ongemakkelijk tussen descriptie en prescriptie. De ironie wilde dat Lijphart's analyse in Nederland grote bijval ontving, niet alleen vanwege haar analytische helderheid maar ook omdat zij Nederlandse critici in de jaren zestig een simpel-schematische beschrijving van het systeem bood die hun tal van aangrijpingspunten verschafte voor een algehele verwerping daarvan uit de volmaakte zekerheid van het eigen neodemocratische denken. In de tijd dat Lijphart zelf zijn model meer en meer ging zien als een algemeen normatief model voor de stabilisering van democratische verhoudingen in systemen met diepgaande sociale tegenstellingen, maakten zijn critici met evenveel overtuiging gebruik van zijn model om juist de heersende idealen en de *modus operandi* van de democratie in Nederland in de kern te bestrijden.

Lijphart onderscheidde in zijn analyse van de hoogtijdagen van het consociationalisme in Nederland zeven spelregels. Deze worden weergegeven in tabel I, samen met de oppositionele leuzen die in de jaren zestig en zeventig opkwamen. De tegenstellingen tussen de linker en de rechter kolom bieden een duidelijke illustratie van de belangrijke veranderingen die zich in het politieke debat van de meest spraakmakenden in Nederland in die tijd manifesteerden:

Tabel I. *Veranderende opvattingen over de Nederlandse Politiek*

<i>Spelregels volgens A. Lijphart in 1968</i>	<i>Opvattingen in 1974</i>
1. zakelijke politiek	ontmaskering van de ideologie van het Establishment; de noodzaak van een kritiese maatschappijvisie
2. verdraagzaamheid	contestatie en conflictmodel
3. topoverleg	zelfbeschikking aan de basis
4. evenredigheid	polarisatie als middel tot het vormen van een exclusieve meerderheid op basis van een eigen vast program
5. depolitisering	politisering
6. geheimhouding	openbaarheid
7. de regering regeert	'Heerschappij van de ministerraad', 'De Vierde Macht', 'Onmacht van het Parlement', e.d.

Bron: A. Lijphart, *The Politics of Accommodation: Pluralism and Democracy in the Netherlands*. Berkeley: University of California Press, 1968, hoofdstuk 7; H. Daalder, *Politisering en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek*. Assen: Van Gorcum, 1974, blz. 38.

Men dient de discussie verder te verbreden. Een belangrijk kritiekpunt is dat Lijphart zijn model ontwikkelde in termen van bewuste keuzes door elites: deze hadden met het oog op het gevaar van een breuk in de Nederlandse samenleving doelgericht gehandeld om het gevaar van een explosie te bezweren. Lijphart gebruikt daarvoor zijn bekende term: een 'zichzelf ontkennende profetie' (*self-denying prophesy*). Men kan daartegenover stellen dat Lijphart in feite een oplossing bood voor een probleem dat niet werkelijk bestond maar hij in wezen zelf had geschapen. Het was niet zozeer dat elites bewust handelden en met oude gewoonten braken, maar veeleer dat tradities van enerzijds autonomie en pluralisme en anderzijds het 'vergelijk' tussen elites veel dieper geworteld waren in de Nederlandse politieke cultuur dan Lijphart erkende. Daarom hoefden Nederlandse elites dat vergelijk (wat Lijphart

noemde de *accommodation* of meer generiek: pacificatie) niet uit te vinden, maar aangezien deze elites al eeuwenlang vertrouwd waren met wat men in de dagen van de Republiek aanduidde als 'schikken en plooiën', vonden deze het ook niet buitengewoon moeilijk met een toenemende sociale segmentatie te leven. De verzuiling was in wezen een proces van sociale mobilisatie van nieuwe groepen binnen een *reeds bestaande* pluralistische politieke cultuur die bij uitstek het verschijnsel van accommodatie kende.⁵

Dit lijkt een belangrijk punt, niet alleen als historische verklaring maar ook voor een juist begrip van de situatie die zou ontstaan toen ontzuiling verzuiling verving. Aan de ene kant bleven vele oudere tradities van vergelijk tussen elites en van een toegeeflijke houding tegenover afwijkend gedrag en organisaties van groepen bestaan. Aan de andere kant werden aanvallen op traditionele verhoudingen gevoed door denkbeelden over democratisering en de veronderstelde lessen van buitenlandse systemen die niet met Nederlandse tradities strookten - een ontwikkeling die zich goed laat illustreren aan de hand van de vele politieke hervormingsvoorstellen van de jaren zestig en zeventig die uiteindelijk afstuitten op aloude verhoudingen. Men denke slechts aan zaken als de gekozen minister-president of gekozen formateur die voor een belangrijk deel hun inspiratie vonden in de VS en de Franse Republiek, of aan de pleidooien voor stembusaccorden die eerder hun inspiratie vonden in een poging de tweedeling van het Britse tweepartijstelsel na te bootsen in een veelpartijensysteem. Geen van deze voorstellen boekte uiteindelijk succes. Zij bevatten elementen die tamelijk vreemd waren aan de Nederlandse tradities van 'pluralism and accommodation', om de goedgekozen titel van Lijphart's monografie over Nederland te bezigen.⁷ Bestaande tradities blijken op de lange termijn opvallend taai te zijn. De zgn. consociationele tradities bestonden al voor de dagen van de Pacificatie van 1917. Belangrijke elementen daarvan bleven behouden ook toen vernieuwingen zich tegen het pacificatiemodel keerden. Zij blokkeerden daardoor pogingen om het democratisch bestel te vernieuwen in de richting van het scheppen van mogelijkheden voor directe keuzes voor de burgers in een systeem dat een bewuste tweedeling zou kennen.

veranderingen in de sociale structuur als verklaringsgrond

Voor de kenners van Rökkans stelling dat de partijstelsels van de jaren zestig bovenal de 'bevoren' tegenstellingen van de jaren twintig weerspiegelden, behoeft de restauratie van de vóór 1940 vooral op grond van de oude scheidslijnen van godsdienst en sociale klasse gevormde partijen na 1945 geen verklaring.⁸ Toegegeven, er heerste tijdens de Duitse bezetting en in het eerste jaar na de oorlog onder de politieke elites

een grote onzekerheid over de vorm die het partijstelsel na de oorlog zou aannemen.⁹ Tal van plannen werden in die tijd gesmeed om het partijstelsel te vernieuwen. Zo dachten velen aan een mogelijke dichotomisering van het partijstelsel waarin één grote progressieve partij tegenover een conservatief blok zou staan (waarbij de Anti-Revolutionaire Partij verondersteld werd de natuurlijke kern van dit laatste blok te vormen).

Dit soort hoopvolle verwachtingen werd de bodem ingeslagen toen alle vooroorlogse partijen met succes stappen ondernamen om hun organisaties weer op poten te zetten. De debatten vlak na de oorlog brachten hoogstens twee veranderingen teweeg: ten eerste de oprichting van de Partij van de Arbeid, die haar naam koos om in onderscheid van de vooroorlogse Sociaal-Democratische Arbeiderspartij bewust kiezers aan te trekken uit religieuze kringen enerzijds, onkerkelijke groepen buiten de arbeidersklasse anderzijds, op een program waarin oudere sociaal-democratische leerstellingen met opzet afgezwakt waren; en ten tweede de terugkeer van de katholieken in de KVP die zich nadrukkelijk presenteerde als een 'progressieve programpartij' die bij voorkeur zou samenwerken met de nieuwe Partij van de Arbeid. Met de PvdA wedijverden de katholieken om de positie van grootste partij. Maar KVP en PvdA vormden tegelijk ook de ruggespraak van alle regeringscoalities tussen 1946 en 1958.

Kort na de oorlog koesterden anderen nog hoop op een fusie tussen de grote confessionele partijen of - indien de kloof tussen protestanten en katholieken te groot zou blijven - tenminste een samensmelting van de grote protestantse partijen. Ook hier kwam niets van terecht, zolang elke traditionele partij als vanouds trachtte bovenal haar eigen kiezersaanhang te mobiliseren en voor de eigen organisatie te behouden. In feite zag men na de oorlog evenals in het Interbellum niet slechts het herstel van de Anti-Revolutionaire Partij en de Christelijk Historische Unie, maar ook de terugkeer en versplintering van kleinere fundamentalistische partijen, zowel aan protestantse als aan katholieke kant. De consolidatie van de grote partijen van socialisten, katholieken en orthodox-protestanten liet twee groepen buiten het traditionele verzuilde systeem: de communisten en de liberalen. De communisten getroostten zich in 1945 veel moeite om een nieuwe plaats in het Nederlands partijstelsel te veroveren, door op grond van hun bijzondere staat van dienst in het verzet en de (voorbijgaande) sympathie voor de Russische oorlogsinspanning zich bij uitstek als 'nationale' partij te presenteren die een nieuwe 'eenheidsbeweging' in de vakbondswereld op gang trachtte te brengen en zich tevens omringde met tal van frontorganisaties gericht op vrede, vrouwen, jongeren e.d. Ten gevolge van de tegenwerking van de socialisten en andere krachten boekten de communisten met deze tactiek echter weinig succes. Zij raakten spoedig

geïsoleerd en verzwakt, in een proces dat in een stroomversnelling kwam zodra vrees voor een hernieuwde expansiedrang van de Sovjet-Unie de kop opstak (waarbij men weinig onderscheid maakte tussen territoriale en ideologische doelstellingen achter de expansiedrift van het Sovjet-rijk).

Ook de liberalen probeerden in het over het algemeen links-gerichte politieke klimaat na de bevrijding een nieuwe rol te spelen en de liberale partij een moderner gezicht te geven. Gedurende de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog slaagde de partij er echter niet in veel kiezers te trekken buiten haar traditionele vertrouwde aanhang uit minder kerkse, beter gesitueerde milieus.

Kiezersonderzoek dat in de jaren veertig en vijftig plaats vond, al droeg dat nog slechts een incidenteel karakter en had het weinig methodologisch raffinement, toont aan dat er waarschijnlijk veel meer electorale verschuivingen optraden dan de tamelijk stabiele getalsverhoudingen tussen de partijen suggereren.¹⁰ Kritische veranderingen voltrokken zich echter pas toen de grote confessionele partijen, vooral in de jaren zestig, hun samenhang begonnen te verliezen.

Sociale wetenschappers hebben sindsdien tal van pogingen ondernomen om de nogal snelle *déconfiture* van de godsdienstige zuilen te verklaren.¹¹ Velen zochten die verklaring in een proces van verlate secularisatie, dat in Nederland meer weerstand had ontmoet dan in vele andere Europese landen als gevolg van de nogal sterke positie van de kerken en de emancipatoire rol van de confessionele partijen. Anderen legden meer nadruk op groeiende twijfel en verdeeldheid binnen de godsdienstige en politieke elites; die verandering werd op haar beurt verklaard aan de hand van nieuwe theologische en filosofische denkbeelden, en een meer directe gerichtheid op de wereld die ontstond als reactie op het nationaal-socialisme eerst, het verlangen om de godsdienst vooral 'levend' te houden in een wereld van toenemende secularisering, voortdurende oorlogsdreiging en de opkomst van de Derde Wereld daarna. Wat ook waar moge zijn van deze ogenschijnlijk met elkaar conflicterende hypothesen, het lijdt geen twijfel dat de godsdienstige zuilen veel van hun organisatorische samenhang en van hun greep op de meningen, houdingen en gedragingen van hun eens tamelijk trouwe volgelingen verloren.¹²

Velen hebben gedacht dat een verzwakking van godsdienstige bindingen een grotere rol voor sociale klasse met zich mee zou brengen. Verkiezingsonderzoek levert niet veel bewijs voor deze schijnbaar logische veronderstelling.¹³ De agrarische sector is zonder twijfel drastisch ingekrompen en een grootscheepse industrialisatie heeft een verschuiving teweeg gebracht van een tamelijk kleinschalige economie naar grotere ondernemingen. Er zijn echter weinig aanwijzingen voor de stelling dat deze ontwikkeling structureel ten goede kwam aan de

socialisten of zelfs aan de arbeidersorganisaties in het algemeen (hetzij niet-confessionele, hetzij confessionele), dan wel aan de niet-confessionele liberalen. Voor de hand liggende hypothesen over veronderstelde gevolgen van groeiende verburgerlijking of juist het tegendeel daarvan (proletarisering), hebben de toets der empirische analyse niet doorstaan. Stijging noch daling op de maatschappelijke ladder, geografische mobiliteit noch woonplaats en evenmin een toenemend opleidingsniveau kunnen blijkbaar de opgetreden veranderingen van stemgedrag overtuigend verklaren. Sociale structuur - voor zover bepaald door godsdienst en klasse - mag dan de belangrijkste factor geweest zijn bij het ontstaan van het partijstelsel, de onttakeling van de traditionele verhoudingen in de jaren zestig en zeventig kan, naar het zich laat aanzien, niet direct herleid worden tot veranderingen die in de sociale structuur hebben plaats gevonden.¹⁴

Sartori: gematigd of extreem pluralisme?

Op het eerste gezicht lijkt het Nederlandse meerpartijstelsel volmaakt te passen op Sartori's model van een extreem of gepolariseerd pluralisme.¹⁵ Er waren altijd minimaal vijf 'relevante' politieke partijen: de vijf voornaamste systeempartijen van katholieken, anti-revolutionairen, christelijk-historischen, liberalen en socialisten. Bovendien nam het aantal relevante partijen sterk toe met als gevolg van de fragmentatie van het partijstelsel in de drie verkiezingen van 1967, 1971 en 1972. Bij de bestaande systeempartijen kwam een drietal nieuwe partijen met regeringspotentie: Democraten'66, en de PPR aan de linkerkant van het politieke spectrum; en DS'70 als afscheiding van de socialisten uit protest tegen de opzettelijke polarisatie in het partijstelsel van linkse zijde. Deze laatste partij vond een warm onthaal van de belangrijkste partijen uit de afbrokkelende centrum-rechts coalitie. De scherper wordende tegenstelling tussen links aan de ene kant en de confessionele en liberale partijen aan de andere kant bracht ook verandering in de positie van de partijen aan de uitersten van het politieke spectrum. Wilde links ooit een meerderheid verkrijgen, dan zou de steun van de kleine linkse partijen, met inbegrip van PSP en CPN onontbeerlijk kunnen zijn. Tegelijkertijd nam het stemmenverlies van de confessionele partijen zodanige vormen aan, dat telkens wanneer dit verlies onvoldoende gecompenseerd werd door winst van de liberalen een centrum-rechts coalitie afhankelijk zou kunnen worden van de steun van kleine fundamentalistische partijen ter rechter zijde. Laatstgenoemden werden daarmee potentieel relevante actoren, zowel in de politieke rekenkunde bij kabinetsformaties als beslissingen omtrent het lot van parlementaire moties.

Gegeven de aanwezigheid van vijf belangrijke systeempartijen en drie

andere partijen die aan kabinetten deelnamen, om nog te zwijgen van de mogelijke relevantie van nog eens twee actoren ter linkerzijde en drie tot vier kleine partijen ter rechter zijde, voldeed het Nederlandse partijstelsel, zo leek het, volledig aan het getalsmatige criterium dat Sartori stelde aan het type van een gepolariseerd pluralistisch partijstelsel. Toegegeven: Sartori noemt een tweede kenmerk in zijn omschrijving: sterke ideologische polarisatie. Maar ook de brede ideologische kloof die bestond tussen Nederlandse partijen op tegengestelde levensbeschouwelijke grondslagen beantwoordde, zo zou men toch moeten zeggen, duidelijk aan dat criterium (zoals het evenzeer voldeed aan het oudere model van Almond voor een 'continentaal Europees stelsel'¹⁶). Lijphart mocht dan wel dat model op zijn kop zetten in het Nederlandse geval, met zijn betoog dat elites via een bewuste pacificatiepolitiek de immanente gevaren van sterke ideologische conflicten kunnen bezweren, dat neemt niet weg dat ook zijn analyse uitging van het bestaan van ideologische scheidslijnen, die niet minder scherp en gepolariseerd waren dan in het extreem-pluralistisch model van Sartori werd verondersteld.

En toch deelt Sartori Nederland consequent in bij de categorie gematigd-pluralistische systemen - systemen die gekenmerkt zijn door centripetale concurrentie van twee blokken partijen die strijden om kiezers in het midden.¹⁷ Afgezien van zijn algemene indruk dat Nederland een zeer gematigd land is, berust zijn redenering voornamelijk op twee veronderstellingen.

Ten eerste meet hij de afstand tussen relevante partijen op een links-rechts as op een bijzondere manier. Sartori ziet de grenzen van de relevante politieke ruimte bepaald door de socialisten aan de ene kant en de liberalen aan de andere kant. Metingen op een links-rechts-schaal die rekening zouden houden met de gemiddelde zelfplaatsing van communisten aan de ene kant en van de fundamentalistisch-calvinistische kiezers aan de andere kant zou tot de conclusie geleid hebben dat een veel grotere ideologische afstand bestond. Sartori' constatering hangt dus in wezen af van de vraag of zulke extreme partijen relevant waren of zijn, in de specifieke betekenis die Sartori daaraan hecht.

In de tweede plaats behandelt Sartori gesegmenteerde samenlevingen als bijzondere gevallen. In een ongetwijfeld briljante analyse betoogt Sartori dat botsingen tussen sterk-gesegmenteerde groepen zoals die in Nederland bestonden, niet werkelijk relevant zijn voor de electorale *interactie* tussen partijen. Confessionele partijen concurreren per definitie niet met elkaar op de dimensie waarbinnen zij geen tegenspelers kennen: calvinisten en katholieken kunnen niet hopen elkaars kiezers te trekken en zij zullen evenmin onderling sterk concurreren om onkerkse of onkerkelijke kiezers. Zij kunnen derhalve, zoals Sartori dat noemt, slechts 'defensief en niet 'expansief' met elkaar concurreren. Indien

partijen kiezers willen winnen buiten hun eigen kerkelijke kringen, moeten zij noodgedwongen concurreren op meer algemene dimensies waarop zich ook andere partijen bevinden. Dat is overwegend de links-rechts-dimensie die voornamelijk in sociaal-economische termen gedefinieerd wordt, ook al tracht Sartori aan te tonen dat ook andere 'issues' in belangrijke mate met deze dimensie samenvallen. In zijn eigen woorden: "the spatial image subsumes under its ordering, regardless of domain of origin, the issues that acquire political salience".¹⁸ In het bijzonder met betrekking tot Nederland laat hij zien dat de grote confessionele partijen en de liberalen op een links-rechts-schaal ongeveer dezelfde plaats innemen, terwijl de afstand die deze partijen scheidt van hun grootste concurrent ter linker zijde (de socialisten), in vergelijkend perspectief niet erg groot genoemd kan worden. Hij zou ondersteuning voor zijn stelling kunnen vinden in de omstandigheid dat de grote confessionele systeempartijen, juist in de tijd dat hij zijn grote boek *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis* (1976) publiceerde, formeel tot federatie en fusie-op-termijn besloten, aldus bevestigende dat hun afzonderlijk bestaan geen zin had daar zij toch geen concurrentie voor elkaar betekenden; hierdoor daalde het aantal confessionele systeempartijen van drie naar één. Tevens zou hij met voldoening hebben opgemerkt dat het nieuwe CDA over het algemeen weinig nadruk legde op louter godsdienstige zaken (al laat het die vorm van 'defensieve concurrentie' niet helemaal achterwege).

Echter, noch deze ontwikkelingen noch de vernuftige analyses van Sartori bieden voldoende verklaring voor de verondersteld-geringe afstand en de centripetale concurrentie tussen Nederlandse partijen in de tijd dat politieke segmentatie nog volop van kracht was. Evenmin is duidelijk waarom eerst linkse en vervolgens centrum-rechtse partijen een beleid van bewuste politisering en polarisatie gingen voeren, juist toen de oude ideologische scheidslijnen begonnen te vervagen. Zoals gezegd: die keuze maakte partijen aan beide uitersten van het politieke spectrum immers tot relevante deelnemers bij de vorming of blokkering van coalities (wat ook inhield dat men bij het meten van ideologische afstand rekening zou dienen te houden met die positie). In feite zou Sartori's eigen model doen verwachten dat deze omstandigheid centrifugale concurrentie zou bevorderen en de meer extreme partijen aan beide zijden de wind in de zeilen zou geven. Echter, uit figuur I blijkt dat deze versterking van extreme partijen op langere termijn juist *niet* optrad. Integendeel, de drie grote systeempartijen wisten hun kleine 'integralistische' rivalen, links wat de PvdA betreft, rechts voor CDA en VVD in belangrijke mate te isoleren en zodoende hun gezamenlijke kracht - die toch al vrij marginaal was - eerder te verzwakken dan te versterken.

Hoe kan men zulke ontwikkelingen verklaren die met Sartori's voor-

spelingen in tegenspraak lijken te zijn, zowel ten tijde van volledige verzuiling als ten tijde van ontzuiling toen kiezers gemakkelijker toegankelijk werden voor met elkaar concurrerende partijen? Historisch gezien werd het Nederlandse systeem genmerkt door slechts partiële wisseling van de wacht: de christen-democratische partijen hadden altijd zitting in het kabinet, liberalen en socialisten konden weinig anders doen dan dingen om hun gunst. Dit bracht met zich mee dat de christen-democratische partijen inderdaad het centrum bezet hielden. In plaats van centrifugale concurrentie aan te moedigen, bevorderde dat onmiskenbaar centripetale bewegingen van de kant van liberalen en socialisten, en gaf dat de Nederlandse politiek een typisch centristisch karakter - een situatie die sterk afwijkt van Sartori's analyse van partijstelsel waarin het centrum 'bezet' is door een centrumpartij, en dat 'derhalve' centrifugale ontwikkelingen zou moeten kennen.¹⁹

Aan de andere kant verzwakten de electorale verliezen van de confessionele partijen hun schijnbaar onaantastbare positie in het politieke centrum. Naarmate kiezers meer tussen partijen wisselden, nam het aantal partijen toe, en veranderde hun politieke strategie ten opzichte van de kiezers. Op grond van het model van Sartori zou dit hebben moeten leiden tot middelpuntvliedende concurrentie. In de jaren zestig en zeventig was inderdaad een tijd lang sprake van bewuste polarisatie tussen de grote partijen, die vergezeld ging van een groeiende fragmentatie van het systeem. Maar na verloop van tijd werd de strijd gewonnen door de grote *gematigde* partijen en *niet* door de kleinere partijen (waarvan alleen D66 als wisselvallige concurrent over bleef, niet aan de rand maar veeleer dichtbij het centrum van de politieke ruimte). Waarom behaalden de grotere partijen uiteindelijk de overwinning? Hiervoor zijn twee verklaringen mogelijk: de één richt zich op de differentiële aandacht van de media, de andere op de strategie die de christen-democraten kozen.

De media verdeelden hun aandacht tamelijk ongelijk over de verschillende politieke actoren. Met het oog op hun gewicht konden grotere partijen altijd redelijk veel publiciteit verwachten. Gedurende enige tijd genoten nieuwe, kleine partijen (evenals nieuwe actiegroepen) onevenredig veel aandacht van de media. Maar deze gunstige factor verdween toen hun speciale nieuwswaarde voorbij was. De nieuwe kleine partijen raakten daardoor - relatief - weer in vergetelheid en verloren daarmee hun bijzondere positie als tijdelijk toevluchtsoord voor wisselende kiezers die niet zeker wisten op welke grote partij zij moesten stemmen. De grote partijen droegen tot deze ontwikkeling bij doordat zij de politieke strijd in toenemende mate probeerden te personaliseren: waar dat geschiedde met het oog op de beste kandidaten voor het ambt van premier en andere kabinetsposten waarop alleen de grote partijen redelijkerwijs aanspraak konden maken, kon een dergelijke personifië-

ring uiteindelijk slechts ten nadele van de kleinere partijen strekken. Een tweede mogelijke verklaring kan men vinden in de specifieke strategie van het CDA. Deze partij werd gevormd, na een periode van onmiskenbare malaise en onzekerheid, uit een welbewust streven de pogingen van linkse krachten gericht op het opdelen van de politiek in twee blokken tegen te gaan. In plaats van een partij in het midden te blijven die geleidelijk stemmen verloor aan socialisten en liberalen ter weerszijde, gaf het CDA zijn centrumpositie op en nam het de leiding op zich van een duidelijk tegen links gericht blok. Daar christen-democraten en liberalen samen het grootste electorale blok vormden - dat niet altijd een onafhankelijke meerderheid verkreeg, maar toch minstens dicht in de buurt daarvan bleef - leek dit beleid van blokvorming de kloof tussen links en de rest te verbreden en zodoende de politieke en ideologische polarisatie te vergroten. Maar tegelijkertijd maakte deze stap paradoxaal genoeg de linkse partijen duidelijk dat zij, die bewust met polarisatie begonnen waren, zelf vrijwel geen kans maakten een onafhankelijke meerderheid te winnen; derhalve konden zij alleen hopen in de regering terug te keren indien zij hun oppositie tegen de heersende regeringspartijen matigden en zich zoals vroeger opstelden als partijen, die zich beschikbaar hielden voor de vorming van een regeringscoalitie.

Daarnaast valt nog een tweede voordeel voor de christen-democraten aan te wijzen. In een coalitie met de liberalen zijn de christen-democraten overduidelijk de grootste partij. In een dergelijke coalitie valt hun vanzelfsprekend het minister-presidentschap toe, dat hen - mits goed benut - een aanzienlijk publiciteitsvoordeel verschaft ten opzichte van *en* de oppositie *en* hun kleinere bondgenoot binnen de coalitie. In een coalitie met de socialisten zouden zij dit voordeel niet noodzakelijk hebben.

Conclusie: in de tijd van sterke ideologische segmentatie werkte de aanwezigheid van confessionele partijen veeleer middelpuntzoekende dan middelpuntvliedende concurrentie in de hand. Op de afbrokkeling van de zuilen volgde een periode van instabiliteit en fragmentatie. Het leek er even op of deze toestand inderdaad zou leiden tot meer polarisatie en versterking van extreme partijen in een proces van centrifugale concurrentie. Het uiteindelijk resultaat was echter dat het aantal politieke actoren afnam, terwijl christen-democraten en liberalen een dominant blok vormden tegenover een links blok dat aanvankelijk sterk versplinterd was, maar waarbinnen de krachten zich tenslotte rond twee partijen gingen concentreren: de Partij van de Arbeid, die gedwongen werd haar polariserende koers te matigen, en het electoraal veel minder stabiele 'redelijke alternatief' van Democraten '66, die zich meer op het midden en niet uitsluitend op links gingen richten.

Nederlandse partijen en Kirchheimer's 'catch-all' propositie

Ook Otto Kirchheimer's beroemde 'catch-all' these gaat uit van de erosie van structurele bindingen tussen partijen en hun eigen kiezers-aanhang.²⁰ Tegelijkertijd onderging zijn theorie de invloed van Amerikaanse opvattingen over partijen, die vooral geanalyseerd werden in termen van politiek ondernemerschap. Beide factoren - de verzwakking van sociale bindingen en het toenemend gebruik van professionele campagnetechnieken die eerst aan gene zijde van de Atlantische oceaan ontwikkeld werden - zijn op Nederland van toepassing. Maar bevestigen de ontwikkelingen in Nederland ook Kirchheimer's verwachtingen omtrent de ontwikkeling van partijen tot 'catch-all parties'?

Kirchheimer's kenschets van de 'catch-all' partij voorzag ten eerste in een 'drastische vermindering van ideologische bagage van de partij'.²¹ Zonder twijfel trad die vermindering op al kan men aantekenen dat Nieuw Links binnen de Partij van de Arbeid zich voor nieuwe ideologieën uitsprak, al werd er veel gedebatteerd over beginselen tijdens de onderhandelingen die in de vorming van het CDA uitmondde, en al besteedde de VVD veel tijd aan het actualiseren van haar liberaal beginselprogram - terwijl kleine partijen nog steeds duidelijke ideologische posities aan de linker of rechter zijde van het politieke spectrum innamen.

Kirchheimer's tweede stelling betrof versterking van leiderschap aan de top van de partij. De plebiscitaire stijl de moderne politiek eigen leidt immers doorgaans tot versterking van de positie van enkele vooraanstaande leiders en van professionele campagne-adviseurs? Tegelijkertijd weerklinkt echter opnieuw de roep om interne 'partijdemocratie'. Al kan men die roep duiden als onderdeel van de strijd van wisselende, ambitieuze minderheden, toch veroorzaakt het dringen op 'meer democratie' vooral ter linker zijde meer problemen in de verhouding tussen parlementaire afgevaardigden en krachten in de externe partijorganisatie dan men bij een (voornamelijk) plebiscitaire kijk op moderne politiek zou mogen verwachten.

Kirchheimer noemde de degradatie van de rol van het individuele partijlid als derde factor. Ook hier leidt het beschikbare feitenmateriaal niet tot ondubbelzinnige conclusies. Het leidt weinig twijfel dat zich in de grootste partijen een aanzienlijk ledenverloop heeft voorgedaan. Tegelijkertijd verwierven actieve partijleden echter een extra gewicht door het klimaat van toegenomen 'basisme'.

Kirchheimer's vierde punt gaat over verschuiving van aandacht voor specifieke sociale klassen of godsdienstige groeperingen naar werving van kiezers dwars door de hele bevolking heen. Zoals hierboven aangetoond wordt deze verschuiving door kiezersonderzoek bevestigd. Ongetwijfeld wendden partijen zich bewust tot alle soorten kiezers juist

omdat zij niet langer zeker zijn van steun uit speciale groepen. Niettemin blijft hun aanpak tweesporig: partijen richten zich zowel op specifieke groepen als op het electoraat in het algemeen, in een tactiek die vrijwel alle verkiezingsspecialisten hun natuurlijk ook zouden adviseren. Bij de partijen die in het CDA opgingen speelde de vrees voor wegwijnende kiezersaanhang zeker een rol. Het CDA voerde dan ook niet alleen campagne als regeringspartij, maar sprak kiezers ook aan als de partij van de grootste Christelijke groeperingen in de samenleving. De winst van het CDA in 1986 was voornamelijk te danken aan een geslaagde toepassing van deze dubbele tactiek. Maar CDA-politici besteden ook bijzondere aandacht aan weggelopen kiezers die een steeds marginaler plaats innemen tussen CDA en minder kerkelijke partijen, terwijl zij ook heel goed weten dat zij hun trouwe, kerkse aanhang moeten blijven binden opdat die niet vertrekken naar meer fundamentalistische splinterpartijen wanneer CDA-leiders te ver afdwalen van traditionele standpunten. Socialisten en liberalen kennen dit soort problemen in mindere mate, maar ook zij combineren een beroep op tradities niet altijd even gemakkelijk met het voortdurend besef dat nieuw beleid en nieuwe gezichten nodig zijn. Tenslotte legde Kirchheimer veel nadruk op de neiging van belangengroepen om met betrekking tot ledenwerving en financiële steun de rol van betalende partijleden over te nemen. Op dit punt wordt zijn model echter niet bevestigd door Nederlandse ontwikkelingen. De partijen verloren formele banden met geïnstitutionaliseerde belangengroepen toen de verzuijing afbrokkelde. Zij zijn er niet in geslaagd die te vervangen door evenredig-sterke banden met nieuwe groepen. Bovendien zijn de partijen veel meer afhankelijk van lidmaatschapsinkomsten en indirecte overheidssubsidies geworden dan van materiële steun van belangengroepen. Steun van particulieren en bedrijven wordt met aarzeling gezien uit vrees voor gerucht in verkiezingstijd. Gezien de verhoudingsgewijs geringe kosten die partijen en verkiezingen in Nederland vergen, geven de partijen verre de voorkeur aan een rol van onafhankelijk representant boven die van een gedoodverfd lasthebber.

nieuwe dimensies?

In de Nederlandse politicologie is het debat over de dimensies die de verhoudingen tussen de partijen bepalen in volle gang.²² Onderzoek toont onveranderlijk de aanwezigheid van een links-rechts dimensie aan, maar specialisten verschillen van mening over twee punten: wat betekent die links-rechts dimensie in feite, en is die dimensie zo overheersend dat discussie over mogelijke andere dimensies geen zin meer heeft. Met betrekking tot het eerste punt is een belangrijke vraag of de oude links-rechts dimensie (voornamelijk op grond van sociaal-economische

scheidslijnen ontstaan) parallel loopt aan nieuwe dimensies, bij voorbeeld de dimensie die Inglehart ons heeft doen kennen onder de naam 'materialistisch-postmaterialistisch'.²³ Ongetwijfeld hebben nieuw-linkse bewegingen (hetzij binnen de PvdA hetzij in kleine linkse partijen) grote invloed uitgeoefend op de verandering van traditioneel links in Nederland. Dit ging gepaard met spanningen, onder meer met het uit-treden van een aantal oude getrouwen uit de PvdA die de - uiteindelijk abortieve - partij DS'70 oprichtten. Dergelijke nieuwe strijdpunten lieten andere partijen ook niet onberoerd. Milieukwesties zijn door vrijwel alle partijen opgepakt. Bewapeningskwesties en de activiteiten van vredesgroepen, die de formele steun genoten van Nederlandse kerken in zulke bewegingen als Pax Christi en het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV), bereidden de confessionele partijen tal van problemen.²⁴ Liberalen spanden zich veelal in voor andere 'nieuwe' strijdpunten, zoals de legalisering van abortus, en anti-discriminatiewetgeving en toonden een sterke nadruk op libertaire beginselen in het algemeen.²⁵ Naarmate zulke uiteenlopende nieuwe strijdpunten politiek gewicht krijgen, veroorzaken zij spanningen binnen partijen en ontstaan ad hoc allianties tussen partijen bij parlementaire stemmingen, die niet altijd pasten binnen het regeerakkoord dat de basis van een kabinet vormde.

Men kan dit onderwerp ook op een andere manier benaderen. Aan de ene kant lijkt de Nederlandse politiek (zoals die van Westerse democratieën in het algemeen) een proces van aanzienlijke de-ideologisering door te maken. Spanningen tussen wereldlijke en religieuze krachten zijn slechts een fractie van wat zij vroeger waren, conflicten tussen socialistische en liberale ideologieën hebben evenzeer aan intensiteit ingeboet. Aan de andere kant zijn nieuwe, kleine protestpartijen opgericht zowel aan de linker zijde als aan de fundamentalistische rechter zijde, terwijl nieuwe actiegroepen proberen nieuwe strijdpunten op andere wijzen naar voren te brengen. Bij de bespreking van Sartori's gepolariseerd pluralisme model constateerden wij dat zulke partijen er op den duur niet echt in slaagden een wig te drijven tussen de grote systeempartijen. Integendeel, doorgaans hadden zij genoegen te nemen met geïsoleerde posities op het partijenspectrum, waarbij hun gezamenlijke kracht aan het eind van de jaren zeventig en in de jaren tachtig eerder zwakker dan sterker werd. In die zin zijn nieuwe partijen er derhalve niet in geslaagd hun bijzondere ideologische stempel op de Nederlandse politiek te drukken.

Wellicht levert de vorming van regeringscoalities en het stemgedrag van partijen in het parlement de belangrijkste toets voor de dimensionaliteit van een partijstelsel op. Kabinetscoalities zijn in Nederland altijd 'gesloten coalities' van óf centrum-links óf centrum-rechts.²⁶ Dit lijkt op een bevestiging van de kracht van een tamelijk traditionele links-

rechts indeling van partijen. Voor zover het stemgedrag van partijen in het parlement is geanalyseerd, wijzen de resultaten daarvan eveneens op het bestaan van een links-rechts indeling.²⁷

Niettemin moet men bij deze conclusies een tweevoudig voorbehoud maken. In de eerste plaats is het stemgedrag van partijen in het parlement niet onafhankelijk van de samenstelling van kabinetten. Hoewel sommige regeringspartijen bij gelegenheid tegen regeringsvoorstellen stemmen, evengoed als oppositiepartijen daar niet noodzakelijk tegen stemmen, beseffen regeringspartijen wel degelijk dat hun deelname aan een regeringscoalitie hun vrijheid beperkt. Indien de regeringscoalitie haar grondslag vindt in een bepaalde dimensie, mag men dus verwachten dat die dimensie ook weerspiegeld wordt in parlementaire stemmingen. In de tweede plaats kan men juist in de afwijkingen van een overheersende dimensie andere dynamische krachten aan het werk zien, ook al kunnen die zich slechts in beperkte mate uiten en treden zij niet erg vaak op. Zo vinden links en de VVD elkaar soms bij gezamenlijke actie op libertair terrein, zoals vrouwenemancipatie, abortus, verbod op discriminatie van homoseksuelen alsook bij de verdediging van openbare scholen. Zulke gezamenlijke acties leiden niet altijd tot resultaten, en zij zijn voorsnog geen duidelijke voorboden gebleken van een mogelijke links-liberale coalitie in de toekomst, die dan de Christen-Democraten voor de eerste keer in zeventig jaar naar de oppositiebanken zou verwijzen. Zij laten echter wel zien dat de politieke wereld aan belangrijke veranderingen onderhevig is, waarbij de mate waarin verschillende strijdpunten aandacht krijgen en verliezen tot ingewikkelde verhoudingen kan leiden.

slot

Overziet men het bovenstaande dan moet men concluderen dat het Nederlandse partijensysteem in een aantal ontwikkelingen nauw aansluit bij ontwikkelingen elders. In in het buitenland gevormde theorieën en typologieën werpen soms een helder licht op verschijnselen die te gemakkelijk als *sui generis* of als typisch-Nederlands worden geduid. Maar het voorgaande lijkt ook een bevestiging te vormen van een les die men in vergelijkend onderzoek vaak trekken moet: bij nadere analyse is de werkelijkheid veelal weerbarstiger dan ogenschijnlijk zo logische modellen en theorieën lijken te suggeren. Goede comparatieve analyses leiden veelal tot nuancering en twijfel. Dat maakt het leven niet gemakkelijker, maar leidt wel tot meer inzicht.²⁸

noten

1. A. Lijphart, "Typologies of Democratic Regimes", in: *Comparative Political Studies*, 1 (1968), nr. 1 (april), blz. 3-44; A. Lijphart, *The Politics of Accommodation: Pluralism and Democracy in The Netherlands*, Berkeley: University of California, 1968 (herzien en vertaald in het Nederlands onder de titel *Verzuiling, pacificatie en kentering in de nederlandse politiek*, Amsterdam: De Bussy, 1968; zesde druk 1986); A. Lijphart, "Consociational Democracy", in: *World Politics*, 21 (1969), nr. 2 (januari), blz. 207-225.
2. A. Lijphart, *Power-Sharing in South Africa*, Berkeley: Institute of International Studies, 1985, blz. 6.
3. A. Lijphart, "Kentering in de Nederlandse politiek", in: *Acta Politica*, 4 (1969), nr. 3 (april), blz. 231-247.
4. M.P.C.M. van Schendelen (red.), *Consociationalism, Pillarization and Conflict-Management in the Low Countries*. Speciaal themanummer van *Acta Politica*, 19 (1984) nr. 1 (januari); A. Lijphart, *Power-Sharing in South Africa*, Berkeley: Institute of International Studies, 1985.
5. H. Daalder, "The Netherlands: Opposition in a Segmented Society" in: R.A. Dahl (red.), *Political Oppositions in Western Democracies*, New Haven: Yale University Press, 1966, blz. 188-236; H. Daalder, "The Consociational Democracy Theme", *World Politics*, 26 (1974) nr. 4 (juli), blz. 604-621; H. Daalder, "Consociationalism, Center and Periphery in The Netherlands", in: Per Torsvik (red.), *Mobilization, Center-Periphery Structures and Nation-Building: A Volume in Commemoration of Stein Rokkan*, Oslo: Universitetsforlaget, 1981, blz. 181-240; H. Daalder, "On the Origins of the Consociational Democracy Model", in: M.P.C.M. van Schendelen (red.), *Consociationalism, Pillarization and Conflict-Management in the Low Countries*, speciaal themanummer van *Acta Politica*, 19 (1984), nr. 1 (januari), blz. 97-116.
6. H. Daalder, "The Consociational Democracy Theme", in: *World Politics*, 26 (1974) nr. 4 (juli), blz. 604-621; H. Daalder, "Consociationalism, Center and Periphery in The Netherlands" in: Per Torsvik (red.), *Mobilization, Center-Periphery Structures and Nation-Building: A Volume in Commemoration of Stein Rokkan*, Oslo: Universitetsforlaget, 1981, blz. 181-240.
7. A. Lijphart, *The Politics of Accommodation: Pluralism and Democracy in The Netherlands*, Berkeley: University of California Press, 1968 (second revised edition 1975).
8. S.M. Lipset en S. Rokkan, *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*, New York: Free Press, 1967, blz. 50.
9. J. Bank, *Opkomst en Ondergang van de Nederlandse Volksbeweging (NVB)*, Deventer: Kluwer, 1978; M. de Keizer, *De Gijzelaars van Sint Michielsgestel: Een Eliteberaad in Oorlogstijd*, Alphen aan den Rijn:

Sijthoff, 1979.

10. J.M. den Uyl, *Verkiezingen in Nederland: De Ontwikkeling en Verspreiding van Politieke Voorkeuren en hun Betekenis voor de PvdA*, Amsterdam: Wiardi Beckman Stichting, 1951; J.J. de Jong, *Overheid en Onderdaan*, Wageningen: Bosch en Keuning, 1956; *De Nederlandse Kiezer: Een Studie naar Zijn Gedragingen en Opvattingen*, Den Haag: Staatsuitgeverij, 1956.

11. Zie onder meer: R.B. Andeweg, *Dutch Voters Adrift: On Explanations of Electoral Change 1963-1977*, Leiden, 1982; H. Bakvis, *Catholic Power in The Netherlands*, Kingston/Montreal: McGill-Queen's University Press, 1981; C. van der Eijk en B. Niemöller, *Electoral Change in The Netherlands: Empirical Results and Methods of Measurement*, Amsterdam: CT Press, 1983; J.J. Houska, *Influencing Mass Political Behavior: Elites and Political Subcultures in The Netherlands and Austria*, Berkeley: University of California Press, 1985; S.B. Wolinetz, *Party Realignment in The Netherlands*, New Haven: dissertatie Yale University, 1973.

12. Zie ook: T. Duffhues e.a., *Bewegende Patronen. Een Analyse van het Landelijk Netwerk van Katholieke Organisaties en Bestuurders 1945-1980*, Baarn: Ambo, 1985; J.M.G. Thurlings, *De Wankele Zuil: Nederlandse Katholieken tussen Assimilatie en Pluralisme*, Nijmegen: Dekker en Van der Vegt, tweede druk, 1978.

13. Voor een volledig overzicht zie: Andeweg, *a.w.*, hoofdstuk 3.

14. Andeweg, *a.w.*, *passim*; zie ook: J. Peters, "Religie en Politiek. De Relevantie van de Religieuze Factor in Vergelijking met Niet-Religieuze Factoren" in: L. Laeyendecker en O. Schreuder (red.), *Religie en Politiek: Verkenningen op een Spanningsveld*, Kampen: Kok, 1985, blz. 97-127.

15. Sartori's eerst bekende artikel "European Political Parties: The Case of Polarized Pluralism", verschenen in J. La Palombara and M. Weiner eds., *Political Parties and Political Development*. Princeton: Princeton University Press, 1966, blz. 137-176 werd spoedig in Nederland bekend, en had o.a. invloed op het denken van E.van Thijn, voorstander bij uitstek van een tweedeling van de Nederlandse politiek, die in die tijd een dissertatie voorbereidde over de rol van opposities in politieke stelsels. Zie voorts vooral G. Sartori, *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*. New York: Cambridge University Press, 1976, *passim*.

16. G.A. Almond, "Comparative Political Systems", *Journal of Politics*, 18 (1956), nr. 3 (augustus), blz. 391-409.

17. G. Sartori, *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*, New York: Cambridge University Press, 1976; G. Sani en G. Sartori, "Polarization, Fragmentation and Competition in Western Democracies", in: H. Daalder en P. Mair (red.), *Western European Party Systems: Continuity and Change*, Londen/Beverly Hills: Sage, 1983, blz. 307-340.

18. Sani en Sartori, *a.w.*, blz. 337.
19. Zie H. Daalder, "The Netherlands: Opposition in a Segmented Society", *a.w.*; en H. Daalder, "Consociationalism, Center and Periphery in The Netherlands", *a.w.*.
20. O. Kirchheimer, "The Transformation of Western European Party Systems" in: J. Palombara en M. Weiner (red.), *Political Parties and Political Development*, Princeton: Princeton University Press, 1966, blz. 177-200; herdrukt in: F.S. Burin en K. Shell (red.), *Politics, Law and Social Change: Selected Essays of Otto Kirchheimer*, New York: Columbia University Press, 1969, blz. 346-371.
21. Kirchheimer, *a.w.* (1966) blz. 190 e.v.
22. Voor een overzicht, zie H. Daalder en M. Wolters, "Politicologen en psychologen op zoek naar partijen in de ruimte," in: H.F.M. Crombag, L.J.Th. van der Kamp en C.A.J. Vlek (red.), *De Psychologie Voorbij: Ontwikkelingen rond Model, Metriek en Methode in de Sociale Wetenschappen*. Bundel aangeboden aan Prof. Dr. J.P. van de Geer bij zijn afscheid als hoogleraar methodenleer, in het bijzonder de datatheorie met betrekking tot het sociaal-wetenschappelijk onderzoek, alsmede de mathematische psychologie aan de Rijksuniversiteit te Leiden. Lisse: Swetz & Zeitlinger, 1987, blz. pp. 253-270.
23. R. Inglehart, *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles in Western Mass Publics*, Princeton: Princeton University Press, 1977.
24. P.P. Everts, *Public Opinion, the Churches and Foreign Policy: Studies of Domestic Factors in the Making of Dutch Foreign Policy*, Leiden: Everts, 1983.
25. H. Daalder en R. Koole, "Liberal Parties in The Netherlands", in: E. Kirchner (red.), *Liberal Parties in Western Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 1988, pp 153-177.
26. A. de Swaan, *Coalition Theories and Cabinet Formations*, Amsterdam: Elsevier, 1973; A. de Swaan, "The Netherlands: Coalitions in a Segmented Polity", in: E.C. Browne en J. Dreijmanis (red.), *Government Coalitions in Western Democracies*, New York: Longman, 1982, blz. 217-236.
27. De meest volledige en verfijnde analyse vindt men bij: M. Wolters, *Interspace Politics*, Leiden/Ugchelen: Wolters, 1984.
28. In de originele Engelse versie van de analyse van het Nederlandse partijstelsel waarvan deze bijdrage een onderdeel vormde volgde op de paragrafen voor het (nieuwe) slot een aantal passages onder de titel *A matter of history?* Daarin werd ingegaan op een aantal specifieke historische ontwikkelingen in Nederland die dan mogelijk wel een sluitende verklaring van de geconstateerde veranderingen zouden kunnen verklaren.